

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v99.2023.1>*І. Г. Бабич*

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ І ПОЗИТИВНЕ ПРАВО – АНАЛІЗ З ЧАСІВ РИМСЬКОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Справедливість та позитивне право – два поняття, які часто виникають в обговореннях юридичних питань та суспільних дебатах. Але що вони означають і як пов'язані між собою?

Справедливість – це поняття, яке описує ідею про те, що кожна людина має отримувати те, що їй належить. Це може бути пов'язане з розподілом матеріальних благ, соціальних можливостей чи доступом до юридичної системи. Однак визначення того, що є справедливим, може відрізнятися залежно від культурних, соціальних та політичних чинників.

З іншого боку, позитивне право – це система правових і правил, які були встановлені законодавцем і яким повинні слідувати всі громадяни. Це включає закони, правила, постанови та інші форми юридичних актів. Позитивне право є основою для функціонування юридичної системи та забезпечує рамки для гарантування справедливості.

Однак питання полягає в тому, як позитивне право може відображати ідеї справедливості, особливо в тих випадках, коли закони можуть здаватися несправедливими чи дискримінаційними. У таких ситуаціях важливо, щоб юридичні системи були готові розглянути та оцінити закони та правила з погляду їхньої відповідності загальним принципам справедливості. Це може означати процес зміни законів і правил для досягнення більш справедливих результатів. Важливо також, щоб люди мали можливість звертатися до судів та інших юридичних інстанцій, щоб захищати свої права та інтереси, особливо якщо вони вважають, що позитивне право не враховує їх конкретну ситуацію.

У результаті справедливість і позитивне право взаємопов'язані та взаємозалежні. Справедливість є метою, яку має переслідувати юридична система, а позитивне право є інструментом досягнення цієї мети. Важливо, щоб ці два поняття були враховані при розробці та застосуванні законів та правил, щоб забезпечити більш справедливе та рівноправне суспільство.

Стан дослідження теми. Справедливість як ідея і як принцип часто є предметом дослідження правників. Особливо активним дослідженням принципу справедливості займаються вчені-цивілісти з моменту вступу у силу Цивільного кодексу України, який закріпив принцип справедливості, як один із основоположних засад цивільного законодавства взагалі та зобов'язального права зокрема. Хоча вказаний принцип зазначений, і його значення важко переоцінити, але визначення його законодавець не дає. Тим і пояснюється інтерес дослідників до категорії «справедливість». Дослідженням різних аспектів даної теми на кафедрі цивільного

права Національного університету «Одеська юридична академія» можна назвати Є. Харитонова [3], К. Некіт [1], К. Глиняна та інші.

Вцілому дослідниками цієї теми можна назвати: Д.І. Азаревич, С.С. Алексеев, Дж. Роулз, И.Б. Новицький та інші. Дослідженням принципу справедливості як принцип права займалась Т. Фулей [4], Г. Федущак-Паславська [5].

Метою статті є розгляд різних аспектів категорії «справедливість», філософський і практичний. Найбільш вдало був проявлений принцип справедливості, виходячі із попередніх досліджень даної теми, у римському приватному праві. Саме тому був обраний аспект прояву принципу справедливості з часів грецької філософії та римського приватного права.

Вклад основного матеріалу. Принцип справедливості в теорії права співвідносять із самим правом, визначаючи право втіленням ідеї справедливості. Позитивне право – тобто закони, тільки у тому випадку є правовими, коли вони відповідають природному праву, праву, яке належить кожній людині. А природне право ґрунтується і транслює ідею справедливості.

На галузевому рівні справедливість часто асоціюється із «соціальною справедливістю», а в цивільному праві виокремлено «справедливість» як окрему категорію – принцип справедливості.

В римському праві принцип справедливості часто використовувався для розв'язання питання категорії рівності. *Jus naturalle* спричинив безпосередній вплив на зміст римського приватного права, воно безпосередньо застосовувалось як окреме джерело права, а також спричиняло вплив на *jus civile*. Природне право виникло у римських юристів під впливом грецької філософії, класичні римські юристи вважали, що весь всесвіт підпорядковується природним розумом, а також те, що цей розум встановлює порядок у житті. Був час, коли цей порядок застосовувався, але потім був забутий. Завданням юристів є відкриття норм, які диктуються цим природним розумом, які є спільними для всіх часів і народів, та переносити їх у діюче право. Але вони не просто зробили абстрактну теорію, але були змушені розробити систему розумних норм, яка відповідає вимогам обігу. Разом із загальними вимогами природного права римські юристи враховували конкретні життєві обставини, практичні казуси. Вони, наприклад, не вимагали повної відміни рабства, а лише полегшили становище рабів там, де це було необхідно. Природне право допомогло римській юриспруденції засвоїти уявлення про право, як про єдине ціле, яке складається із загальних принципів.

Характерною рисою римського права, те що вплинуло на формування римського приватного права, це, «поділяюче мислення», як це розуміє Г. Радбрух. Тобто, у римському праві розподілялось сакральне та правове, публічне та приватне, що дозволило сформувався у Римі розгалуженої, розробленої правової системи, яка потім стала основою європейських правових систем.

На формування римської правової науки значний вплив спричинила грецька філософія, хоча римське право відрізняється своєю самобутністю і унікальністю. В цілому в грецькому суспільстві право не відігравало значної ролі, саме у Римі право починає відображати інтереси імперії, як наддержави.

Аристотель в своїй філософії відводив велике значення справедливості. Він вважав, що справедливість є однією з головних чеснот, необхідних для щасливого життя людини. Аристотель розумів справедливість як середину між двома екстремальними полюсами – несправедливістю та безчинством.

За Аристотелем, справедливість означає давати кожному те, що йому належить, відповідно до його заслуг. Він розрізняв два типи справедливості – загальну і часткову. Загальна справедливість полягає в дотриманні законів і правил, які стосуються всіх людей. Часткова справедливість означає дотримання законів та правил у взаєминах між людьми, в тому числі і в розподілі матеріальних благ.

Аристотель також відзначав, що справедливість не може бути досягнута без розуміння міри та пропорційності. Він вважав, що справедливість полягає в тому, щоб давати кожному те, що належить йому у відповідній мірі.

Узагальнюючи, Аристотель вбачав справедливість як важливу чесноту, яка полягає в дотриманні правил та законів та відповідності їм у розподілі благ. Він вважав, що справедливість не може бути досягнута без розуміння міри та пропорційності.

На формування римської правової думки безумовний вплив спричинила вчення піфагорійців, їхні ритуали, особливе шанування непарних чисел та божественної Трійці. Піфагор був видатним давньогрецьким філософом та математиком, який жив у VI столітті до нашої ери на території сучасної Греції. Його ідеї про справедливість впливали на філософію і культуру Греції того часу.

За Піфагором, справедливість полягає в дотриманні гармонії і порядку в усіх сферах життя. Він вважав, що світ і всі речі в ньому підпорядковані законам гармонії і чисел, і людина повинна дотримуватися цих законів, щоб жити в гармонії зі світом.

Піфагор також вірив, що справедливість повинна бути підкріплена моральними принципами, такими як доброта, чесність і повага до інших людей. Він вчив своїх учнів дотримуватися цих принципів і розвивати свій розум, щоб зробити світ кращим місцем для життя.

Отже, Піфагор вважав, що справедливість повинна бути основою усіх суспільних відносин, і людина повинна дотримуватися законів гармонії та порядку, щоб досягти гармонії зі світом. Його ідеї про справедливість та гармонію стали важливою складовою грецької культури того часу і вплинули на подальший розвиток філософії та культури.

Особливий вплив спричинили грецькі мислителі, як вказують дослідники, на головний пам'яток цивільного права Риму, на Закони XII таблиць. В самій назві Законів міститься вказівка на справедливість – *Lex Duodecim Tabularum* означає «тричі по чотири таблиці», а відповідно до вчення піфагорійців – чотири втілює в собі справедливість. Самі римські юристи також вказували, що був створений «останній звід рівноправ'я (*finis aequi juris*)».

Справедливість у Стародавній Греції пов'язувалась із поняттям «*dike*», справедливість, правосуддя. А в Римі існувало поняття «*jus*», що означало право і справедливість. Походило із «*Jovis*», «*Jupiter*» – Юпітер. Цельс визначає право як мистецтво добра та еквівалентності (*jus est ars boni et aequi*), про що вказує Уль-

піан (Justiniani Digestae. 1.1.1.). Таким чином у Римі поняття справедливості розрізнялось двох видів: «*aequitas*» (рівність, еквівалентність, правильний порядок речей, розумілось як моральна категорія, а також «*justitia*», як надавати кожному своє. Визнання справедливості надає Цицерон (De Invent. 160): *Justitia est habitus animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem* – «справедливість – це викликана вимогою загального добра схильність душі у кожного поважати належну йому гідність».

Аристотель заперечував софістам, які протиставляли право і моральність, він розглядав ці поняття як єдине ціле, розробив філософське розуміння зв'язку позитивного права, справедливості і добра. У п'ятій книзі Никомахової етики Стагирит зазначає, що будь-який закон – це універсальне правило, встановленого для загального випадку, але не спроможний передбачити увесь перебіг випадків і конкретних ситуацій. Справедливість – це пропорція, вчить Аристотель. Сутність справедливості полягає у застосуванні рівного масштабу до рівних речей та нерівного до нерівних (розподілююча справедливість) та у рівному відшкодуванні витрат (покарання, компенсація) або те що відзначає еквівалентність при обміні (зрівнююча справедливість). При добровільному обміні рівність забезпечує співмірність того, що надається, у випадку крадіжки або пошкодженні – забезпечується співмірна компенсація, яка забезпечує гармонію, коли у порушника забирається неправомірно отримане та віддається компенсація потерпілому.

В теорії права «справедливість» – є синонімом права, поняття, яке вказує на природне право, яке об'єктивно існує у суспільних відносинах, незважаючи на варіативність поведінки законодавця. Різний правовий підхід у розумінні справедливості у римській та грецькій правовій традиції підкреслює значення права. У центрі природно-правових теорій покладено вчення про людину, якій від народження притаманні права, природні та невід'ємні, так що суспільні інститути стоять на службі таких первинних прав. Первинні права визначають моральність людини, досконалість її думок. Право формує і людину і суспільство у їх взаємодії. Від законодавця вимагається адекватно відтворити право у законі, підпорядкувати закон природним характеристикам права.

Збіг права із моральністю – це слабе місце природно-правових вчень. Через такий збіг природного права зі справедливістю призводить до того, що справедливість відокремлюється в ряду етичних, а не правових явищ, таким чином протиставлення права і закону супроводжується логічним підпорядкуванням права вимогам моральності або іншим неправовим критеріям.

Дослідження історичних відомостей про розвиток права складається у більш-менш узгоджену систему підпорядкування суспільних інститутів, правової системи та ідеології єдиного начала, яке стає реально діючим принципом, визнанням всього суспільного життя, яке втілюється в дійсному різноманітті усіх її аспектів. Взагалі у суспільній свідомості право співпадає із законом (правом у позитивному розумінні). Це легко пояснюється формою діяльності учасників у суспільному обігу, яке виражається у їх в цілому рівності, цінності кожного із учасників та владний, забезпечений державним примусом спосіб захисту прав. В цілому позитивне право і складається із діяльності всього суспільства, спрямованого на фор-

мулювання і формування норм – вираження права. Таке розуміння є відправною крапкою подальшого розуміння права, формування судових рішень, та пошуків інших джерел права для невизначених, нових ситуацій.

Aequitas у римському праві здійснює корекцію у рамках римської правової думки розвитку позитивного права (відповідно і право, яке визначається aequitas, визначається як jus strictum та зовсім несправедливому, нерівному праву – iniustum), не виступаючи при цьому джерелом права. Aequitas в даному випадку є скоріш певним принципом, ніж чітка норма, своєрідний масштаб для критики.

Правові вчення Нового часу про поняття справедливості (aequitas) та та його співвідношення із позитивним правом пішло із римського права. Звід цивільного права (531 -535) містилися постанови Костянтина Великого: вирішено, що у всіх справах розуміння правосуддя і справедливості мають бути вищими за суворе право «(1.1. С. 3, 1.) Також Юлій Павло (відомий юрист, початок 3 століття) вказував: «кожен раз, коли приписи та непорозуміння права перешкоджають природній справедливості, положення слід виправляти праведним рішенням. В усьому, особливо у праві, слід виходити із справедливості». 3.2. В. 50, 17, 85, 2 (Paul., 6 Quaest).

Відомий вислів про те, що право є мистецтвом добра та справедливості, походить від розуміння римських юристів про те, що право походить від справедливості, про що Ульпіан зокрема вказував. Право поділяється спочатку на дві частини: природу і закон, та значенням кожного типу розділяється на божественне та людське право, серед них одному властива справедливість (aequitas), іншому благочестя (religio). Значення справедливості подвійне: одна спрямована на справжнє та правомірне та, як кажуть, спирається на принцип співмірності та доброго (aequi et boni ratio), інша відноситься до чергування відплати, що відносно благодіяння має назву подяка, а відносно несправедливості – помста. І вони також є спільними для природи та законів, але притаманні саме законам – і тим, які писані, а також тим, які без запису підтримуються або загальним правом або звичаями предків. (3 D. 50, 17, 90 (Paul., 15 Quaest).

Обов'язок ідеального громадянина, як вважав Цицерон, це слідування таким чеснотам, як пізнання істин, справедливість, велич духу і благопристойність. До обов'язків громадянина відноситься саме допомагати потерпілим, утримуватися від завдання шкоди іншим, необхідно працювати на користь інших, а не тільки не зазіхати на чуже, або не завдавати шкоди.

У республіці, вважає Цицерон, не може бути відстороненості від політики: при захисті свободи громадян немає приватних осіб». За Цицероном завдяки згоді людей утворюється суспільство і право [2].

Цицерон продовжуючи ідеї Платона інтересам полісу надає перевагу над інтересами індивідів. Як і природу держави, Цицерон розуміє право як прояв природи, природного права. Такий закон «є закладений у природі вищого розуму, що велить нам робити те, що робити належить, і забороняє протилежне». Це – вищий закон, що будучи загальним для всіх століть, виник раніш, ніж якби то не було писаний закон, вірніше, раніш, ніж яка-небудь держава взагалі була заснована», її справжнім джерелом і носієм природного права є людський розум («розум

є закон»), загальний для божества і людини: «ми, люди, повинні вважатися зв'язаними з богами також і законом» Отже, у Цицерона природне право – це «істинний», «вічний і незмінний закон» для всіх народів, «як би наставник і володар усіх людей – бог, творець, суддя, автор закону». Закон «є рішення, що відрізняє справедливе від несправедливого і виражене відповідно до найдавнішого начала всього суцього – природою, з якою узгоджуються людські закони, дурних людей караючи стратою і захищаючи й оберігаючи чесних». Сенс закону саме в тім, що він прийнятий і встановлений для всіх і заради блага всіх, – так Цицерон формулює важливий правовий принцип. Основний закон республіки – «*Salus populi suprema lex!*» («Благо народу – вищий закон!») [2].

Фома Аквінській вже використовує концепцію, яка встановлена Павлом про право як науку про благо та рівність.

Римський правопорядок на початку свого розвитку регулювався за допомогою поняття «*bonum et aequum*» Використовувалось таке поняття і відносно людей, і держави і права, що означає добре, справедливе, гарне. Такий термін часто використовувався римськими магістратами при вирішенні спорів і здійсненні правосуддя. Пізніше, із розвитком римського права, «*aequum*» перетворюється на «*aequitas*», який носить вже більш абстрактний характер. У Дігестах Юстиніана вже *aequitas* виражає складне поняття, що поєднує ідею справжнього права, правової справедливості, як основного принципу, а також способом регулювання правових відносин.

Висновки. Справедливість є однією з основних принципів римського права. Відповідно до римської теорії права, справедливість є основою права і має бути дотримана у всіх правових рішеннях. У римському праві справедливість проявляється в розумінні того, що кожна людина має право на справедливе і рівне ставлення перед законом. Також важливо зазначити, що в римському праві справедливість не тотожна з рівністю. Рівність полягає в тому, що всі люди мають однакові права, а справедливість – у тому, що кожен отримує те, що йому належить за законом. Ідея справедливості також проявляється у римському праві через принцип «немає права без зобов'язань». Цей принцип означає, що кожна людина має право на захист своїх прав, але водночас має виконувати свої обов'язки перед іншими. У загальному висновку, можна сказати, що справедливість є основним принципом римського права, який гарантує рівність перед законом і виконання обов'язків кожним громадянином. Це допомагає створити стабільну правову систему, яка забезпечує порядок і справедливість в суспільстві.

Література

1. Некіт К. Давньоримські категорії «*fides*» і «*aequitas*» як підґрунтя фідучіарних правовідносин // Актуальні проблеми держави і права. 2010. № 53. С. 72–77.
2. Історія вчень про державу і право URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3889.html>
3. Харитонов Є.О., Харитонova Є.І. Вплив цивілізаційної орієнтованості України на можливість і характер рецепції римського приватного права в її законодавстві // Актуальні проблеми політики. Одеса, 1998. Вип. 3-4. С. 48–53.
4. Фулей Т. Загальнолюдські принципи права: деякі теоретичні аспекти // Право України. 2003. № 7. С. 24–29.

5. Федущак-Паславська Г. Деякі засоби юридичної техніки у правовій системі давнього Риму. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9176/ilovepdf_com-22-24.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Анотація

Бабич І. Г. Ідея справедливості і позитивне право – аналіз з часів римського права. – Стаття.

В статті розглядається різні аспекти категорії справедливості. В цивільному праві справедливості розглядається як норма-принцип. Особливого значення ця категорія набула з моменту закріплення «справедливості» як однієї із засад цивільного права та зобов'язального права. В теорії права справедливості співвідносять із самою теорією права, вказуючи, що справедливості відображається в праві. Природне право визначає позитивне право. Коли позитивне право відображає природне право то закону стають правовими.

Сучасне цивільне право України та Європи ґрунтується на засадах римського природного права. Розглянувши генезис принципу справедливості, можна прослідити, що ідея справедливості із філософської категорії визначеної грецькою філософією перейшла в правову категорію у римському приватному праві. В римському праві справедливості часто співвідносилась із поняттям рівності. Справедливості через природне право відобразилося у позитивному праві римлян. Природне право надійшло до римських юристів від грецьких філософів. Класичні римські юристи вважали, що всевіт керується природним розумом, та цей розум встановлює порядок у житті. Відомий вислів про те, що право є мистецтвом добра і справедливості, походить від розуміння римських юристів про те, що право походить від справедливості. Право поділяється на право і закон. Значення справедливості подвійне: одна частина спрямована на справжнє та правомірне, інша відноситься до співмірності. Справедливості є однією із засад та основних принципів права, а також римського права. Справедливості у римському праві враховувалась при вирішенні правових спорів. Відповідно, ідеєю справедливості у римському праві є те, що кожний отримує все, що йому належить за законом.

Ключові слова: римське право, природне право, право, справедливості, позитивне право.

Summary

Babich I. G. The idea of justice and positive law – the analysis since roman law. – Article.

Justice and positive law are two concepts that are often blamed in legal discussions and suspenseful debates. But what does the stench mean and how is it tied between oneself?

Justice – is the concept that describes the idea that human should get what he deserves. It is linked with material goods, social opportunities, access to the legal system. However, the definition of what is fair may differ depending on cultural, social and political officials.

On the other side, positive law – the system of legal rules, that were installed by the legislator as a guilty follower of all the community. This includes laws, rules, decrees and other forms of legal acts. Positive law is the basis for the functioning of the legal system and provides a framework for guaranteeing justice.

However, it is important to understand how positively the law can reflect the ideas of justice, especially in quiet situations, where the laws can be treated as unjust and discriminatory. In such situations, it is important that the legal systems are ready to examine and evaluate the laws and regulations in terms of their validity to the fundamental principles of justice. It can mean the process of changing laws and rules to achieve more fair results. It is also important that people are less able to go to courts of those other legal instances, to protect their rights and interests, especially if they respect that the right is not better protected by their specific situation.

It can be concluded that justice and a positive law are interconnected and interdependent. Justice is a goal that should be pursued by the legal system, and positive law is a tool to reach it. It is important that these two understandings should be insured during the development of laws and regulations for the fair and equal welfare.

The principle of justice in the theory of law is correlated with the law itself, defining law as the embodiment of the idea of justice. Positive law – that is laws are legal only when they correspond to natural law, the right that belongs to every person. And natural law is based on and broadcasts the idea of justice.

On the level of civil law as a branch of law justice is often associated with «social justice,» and in civil law, «justice» is singled out as a separate category – the principle of justice.

Key words: justice, roman law, law, natural law, positive law.